

Левчук-Хмара М. В.

ЦІННІСТЬ У ПРАВІ ТА ЦІННІСТЬ ПРАВА (НА МАТЕРІАЛІ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ Г. РАДБРУХА)

У статті проаналізовано основні аксіологічні обґрунтування поняття права у філософсько-правовій концепції визначного німецького філософа права Г. Радбруха, розглянуто генетичний зв'язок його філософсько-правових поглядів з аксіологічними ідеями баденської школи неокантіанства, а також досліджено розуміння ним характеру співвідношення принципів природного та позитивного права, окреслено внесок вченого у відродження природно-правових ідей у Західній Європі у повоєнний період.

Ключові слова: цінність, ідея права, справедливість, релятивізм, законне неправо, надзаконне право, юридичний позитивізм, формула Радбруха.

Дегуманізація суспільного життя та ціннісна ентропія сучасних світоглядних уявлень актуалізують проблему морально-етичного обґрунтування правових норм і власне поняття права. На рівні філософсько-правового дискурсу в інтелектуальній практиці ХХ ст. вирішення цієї проблеми здійснюється у напрямку відродження основних ідей природно-правової парадигми і у віднайдені аксіологічних обґрунтувань правових концептів. Негативним, визначеним драматичним соціально-політичним досвідом ХХ ст., конститутивом подібних пошуків є формування двох типів систем позаправових практик, у межах яких, на різних рівнях їх функціонально-інформаційної організації, було здійснене заперечення природних джерел правотворчості і значення людської суб'єктивності як чинника формування та об'єктивації сфери правових змістів. До першого типу належить вибудовування правовідносин у тоталітарних державних утвореннях, до другого – хаотичний правовий простір та аномійна правосвідомість суспільств з ціннісно невизначеною перспективою соціального розвитку та низькоінтегрованою структурою. У такому контексті право та закон відчужуються від беззаперечних ціннісних обґрунтувань, у одному випадку ототожнюючись із силою та примусом, а іншому випадку гранично девальвуючись і позбавляючись суб'єктивно-мотиваційного статусу. Це у підсумку призводить до формалізації та функціоналізації правових концептів. Саме цією обставиною зумовлена актуальність звернення сучасного праворозуміння до наукових традицій, у межах яких на ґрунті тих чи інших методологічних підходів була утверджена аксіологічно-гуманістична основа права і обґрунтована цінність

людської особистості як суб'єкта правового волевиявлення.

Важливою сторінкою у гуманізації правових досліджень та актуалізації гносеологічної моделі “правової аксіології” стала творчість визначного німецького філософа права Густава Радбруха (1878–1949), основні теоретичні ідеї якого були викладені у фундаментальній “Філософії права” (1932) та у низці більш пізніх, у тому числі і повоєнних робіт, найбільш відомими з яких є статті “П'ять хвилин філософії права” (1945) та “Законне неправо і надзаконне право” (1946).

В обґрунтуванні ціннісного статусу права Г. Радбрух спирається на методологічні традиції баденської школи неокантіанства, насамперед на дослідження аксіологічної проблематики у творах Г. Ріккєрта, Е. Ласка та Р. Штаммлера [2, 37]. Вихідною у філософсько-правових пошуках вченого стала неокантіанська ідея ототожнення буття та свідомості, буття та мислення, світорозуміння та самого світу [1, 217]. “Буття будь-якої дійсності, – за ствердженням Г. Ріккєрта, – повинне розглядатись як буття у свідомості” [5, 156], що тлумачиться як сукупність пізнавальних здібностей людини, абстрагованих від усього особистого, конкретного, психологічного. За Г. Ріккєртом, пізнання дійсності полягає у підведенні *безпосередньо даного* під поняття й у створенні системи понять, у межах якої тільки й можливе становлення дійсності для гносеологічного суб'єкта. Трансцендентною основою достовірності та об'єктивності пізнання, а разом із тим і духовної діяльності людини, у неокантіанській традиції є особливий *світ цінностей*, що, за В. Віндельбандом, мають значення абсолютних *норм*, якими визначаються і яким підпорядковуються людські волевиявлення, мислення та судження.

Важливий вплив на розвиток філософсько-правових ідей у творчості Г. Радбруха здійснила також неокантіанська інтерпретація вчення про цінності як *вчення про належне*, про те, що *повинно було б бути*. Зокрема, Г. Радбрух неодноразово актуалізує неокантіанську тезу, згідно з якою ціннісне ставлення до світу передбачає сприйняття цінності як *норми*, до реалізації якої належить прагнути. За ствердженням В. Віндельбанда, “усе наше пізнання є прагненням до *норми*, яка майорить над нами, з'ясування закону, перед яким ми усі повинні схилитись” [3, 234]. Єдність цих загальнообов'язкових *норм*, на думку В. Віндельбанда, формує “*нормальну свідомість*”, яку філософ протиставляє свідомості емпіричній як таку, що повністю визначається *нормами* і діє згідно з ними.

У логічному обґрунтуванні співвідношення світу цінностей та навколишньої дійсності представники неокантіанської традиції

використовують поняття *смыслу*. Кожне судження, якщо воно істинне, має смисл, не залежний від самого акту судження. Смысл судження, за Г. Ріккертом, є іманентним до судження, оскільки це його смисл. Водночас смисл є трансцендентним, тому що він жодним чином не залежить від самого акту судження, а має абсолютне й самостійне значення: у судженні завжди щось стверджується і завжди конституюється певна дійсність, але у ньому стверджується те, що повинно стверджуватись, а тому воно набуває цінності істини.

Окрім аналізу взаємозв'язку цінності та дійсності, важливою темою неокантіанського дискурсу, що сутнісно вплинула на філософсько-правові розробки Г. Радбруха, стало віднайдення підстав прийняття самих цінностей як загальнообов'язкових абсолютних норм. За ствердженням В. Віндельбанда, “теоретична філософія не може довести своїх аксіом..., якщо ти прагнеш істини..., необхідно *визнати...* значення цих норм” [3, 242]. Тому “передумовою критичного методу є *віра* в загальнообов'язкові цілі і в їх здатність виявлятися в емпіричній свідомості... Філософське дослідження можливе лише між тими, хто впевнений, що над їх індивідуальною діяльністю стоїть норма загальнообов'язкового і що її можливо віднайти” [3, 245]. Таке прийняття норм на віру стає у неокантіанстві обов'язковою передумовою загальнозначущого здійснення волі, мислення та почуття, наслідком якого є конституювання ієрархічно організованого, визначеного реалізацією цінностей *світу культури*.

Вказані положення неокантіанської концепції цінностей є базовими у здійснюваному Г. Радбрухом аналізі співвідношення дійсності і цінності, який постає філософською передумовою конституювання поняття права. На думку Г. Радбруха, саме суб'єкти спостереження, а не об'єктивна даність, є джерелом ціннісних критеріїв [4, 11]. Тому першочерговим завданням людського розуму є “виокремлення власного “Я” із даності”, протиставлення себе їй і тим самим відокремлення “цінності” від дійсності. За Г. Радбрухом, поряд із інстинктивною та оцінюючою поведінкою існує два проміжних її види: віднесений до цінності та надціннісний (метафізичний). Культура у цьому сенсі не є цінністю у чистому вигляді, вона постає поєднанням гуманізму та варварства, істини та помилок. Проте у всіх явищах культури передбачене “посилання на цінність”, вона – “об'єктивно існуюча даність, смисл і значення якої полягає у створенні цінності, ...у прагненні до істинного...” [4, 13]. Ця теза є принциповою для визначення *поняття права*. За ствердженням Г. Радбруха, право – творіння людського розуму, і як будь-яке творіння воно може бути осмислене лише із власної *ідеї*, лише в межах категорій, що мають

відношення до цінності. “Право – це елемент культури, тобто факт, що відноситься до категорії цінності. Поняття права неможливо визначити інакше, як “даність”, зміст якої полягає в *реалізації ідеї права*” [4, 16]. Відповідно до цього Г. Радбрух стверджує, що право може бути несправедливим, проте воно є правом, адже його сенс полягає у тому, щоб *бути* справедливим. Тому саме ідея права є конститутивним принципом і критерієм цінності правової дійсності.

Важливим, пов'язаним із неокантіанською гносеологічною традицією, положенням філософсько-правової концепції Г. Радбруха є утвердження дедуктивного характеру обґрунтування принципів належного та ціннісних суджень лише на основі інших принципів належного, а не з фактів реального буття. Подібно до Віндельбанда, Радбрух вважає, “що вищі принципи належного недоказувані. Вони аксіоматичні. Їх неможливо пізнати, їх можливо лише сприймати на віру” [4, 20]. При цьому Радбрух підкреслює логічний, а не причинно-наслідковий характер такого взаємозв'язку: справа не в тому, що оцінки не обумовлені дійсністю, а в тому, що вони не можуть бути *обґрунтовані*, виходячи із неї. Подібний логічний метод Радбрух називає релятивізмом, або “проблематизмом”, “тому, що його метою є встановлення вірності будь-якого ціннісного судження лише відносно певного остаточного ціннісного судження і лише в межах певної цінності і певного світогляду” [4, 22], при цьому поза межами дослідження опиняється правильність самого цього ціннісного судження, цієї цінності і цього світогляду, тому що релятивізм допускає множинність світоглядних обґрунтувань. Ці світоглядні обґрунтування у рівній мірі можуть бути поставлені під сумнів, так само як і в рівній мірі прийняті, бо “релятивізм живе вірою у те, що все недоступне нашій свідомості існує у *вищій свідомості*” [4, 24]. Таке твердження вносить у релятивізм момент трансцендентної – і потенційно моральної – цілевідповідності.

Вказані гносеологічні передумови є вихідними в обґрунтуванні поняття права. Поняття права, на думку Радбруха, є поняттям, що належить до *сфери культури*, тобто воно є поняттям дійсності, опосередкованим цінністю дійсності, сенс якої полягає у тому, щоб слугувати цінності. Відповідно, право може бути витлумачене як дійсність, сенс якої полягає у тому, щоб слугувати правовій цінності, *ідеї права*. У цій частині своїх роздумів Радбрух посилається на твердження Біндера, згідно з яким “все, що містить апіорну норму або ідею права є правом”, а також на твердження Дельвеккіо, за яким право полягає у досягненні справедливого. Право, за Радбрухом, причинно та доцільно пов'язане з ідеєю справедливості, яка передую

йому і є метою його здійснення. Саме Справедливість, так само як Добро, Істина, Прекрасне, є абсолютною, тобто вона є тією цінністю, яку неможливо вивести із жодної іншої цінності. У суб'єктивному сенсі ця справедливість може бути визначена як спосіб мислення, спрямований до об'єктивної справедливості, подібно до того, як істинність спрямована до самої істини. Ця об'єктивна справедливість стосується не моральних якостей окремого індивіда, а стосунків між людьми. У цьому полягає її відмінність від справедливості у вузькоетичному сенсі, – “ідеал морального добра – в ідеальній людині. Ідеал справедливості – в ідеальному суспільному устрої” [4, 42].

Саме таким чином витлумачена справедливість є правовим принципом, що слугує критерієм для визначення поняття права: “право – це дійсність, цінність якої полягає у тому, щоб слугувати справедливості” [4, 44]. У зв'язку із цим постає питання: що є сутністю самої цієї правової дійсності? За Радбрухом, типи дійсностей, що телеологічно та генетично пов'язані з тими чи іншими ідеями, за своєю природою містять у собі оцінки та вимоги і призначені для опосередкування ідеї та інших типів дійсностей, для яких вони встановлюють *ціннісні критерії* і підпорядковують їх виконання певних *вимог*. Важливою даністю правової дійсності, співвіднесеною з правовою ідеєю, є *притис*, який, разом із ідеєю справедливості, спрямовується на предмет, який він опосередковує, тобто на стосунки людей між собою. У відношенні до ідеї справедливості вимоги до цих стосунків формально можуть бути оформлені у вимозі *рівності*. Тому, за Радбрухом, “суть правового припису полягає у тому, щоб здійснювати регулювання відповідно до свого смислу в інтересах рівності” [4, 46]. Таким чином, визначення права конкретизується Радбрухом “як сукупність загальних по своїй природі *приписів*, що врегульовують стосунки між людьми у суспільстві” [4, 46]. Таке визначення отримується дедуктивним шляхом і пов'язане з правовою ідеєю: право не тому право, що воно класифікує окремі правові явища, навпаки, правові явища можуть бути визначені як правові лише у зв'язку із можливістю їх підведення під загальне поняття права, яке панує над ними завдяки причетності до правової ідеї.

У контексті аналізу аксіологічно-правової проблематики важливим є запропонований Радбрухом аналіз *співвідношення права та моралі*, здійснюваний на основі антитези “зовнішнє –внутрішнє” (“форма – зміст”). За твердженням філософа, правова цінність характеризує дію як хорошу для життя суспільства, моральну ж цінність як хорошу саму по собі. “Правова цінність – це цінність дії по відношенню до іншого або інших. Моральна – просто цінність дії”

[4, 52]. Будь-якій людині, що покладає на себе правове зобов'язання, завжди протистоїть інший суб'єкт відносин, який володіє правом вимоги, тобто є особою правоповноваженою, що дає змогу говорити про “імперативно-атрибутивну” (Л. І. Петражицький) природу права. Протиставлення “зовнішнє – внутрішнє” дає змогу Радбруху розглянути також відмінність природи правових та моральних зобов'язань. Визначаючи форми здійснення моральних та правових обов'язків як “моральність” та “законність”, Радбрух вказує на те, що моральна норма має вольову основу, яка допускає можливість вільного прийняття рішень щодо свого обов'язку, тоді як право має поведінкову основу, що таку свободу виключає.

Аналіз співвідношення права та моралі Радбрух доповнює аналізом співвідношення між *велінням* (imperative) та *нормою*. За Радбрухом, право, на відміну від моралі, не обмежується оцінкою людської поведінки, воно активно і формалізовано спрямовує та стимулює дії людей, або ж стримує їх, якщо вони йому суперечать. Саме тому правові критерії трансформуються у веління (“імперативи”), у “приписувальні норми”, у панівні над людською волею заборони та накази. Норма та веління пов'язані й відмінні також у сенсі доцільності. “Норма прагне стати метою; веління – лише засіб досягнення цієї мети. Норма – можливість, яка прагне до здійснення; веління – дійсність, що прагне чинити вплив”. “Норма як мета вимагає моральності, веління – законності (легальності)” [4, 55].

У чому ж полягає взаємозв'язок моралі та права? За Радбрухом, мораль є метою права і, як наслідок, функцією його зобов'язуючої дії. Саме тому, що “мораль може слугувати обґрунтуванням зобов'язуючої сили права” [4, 56], моральна свідомість здатна асимілювати правові норми, перетворюючи їх у “моральні норми специфічного змісту”. Таким чином, мораль включає право та правову справедливість, перетворює їх у предмет власної рефлексії, проте поступається компетенцією їх встановлення не належному до сфери моралі законодавству. Таке санкціонування права мораллю, на думку Радбруха, уможливорюється тим, що “метою права, при усій багатоманітності його змісту, є все ж таки мораль” [4, 57]. Право не здатне сприяти виконанню моральних обов'язків за посередництвом правових санкцій, тому що “моральна норма, яка реалізується лише в ім'я власної волі нічого не виграє від її підтримки велінням із іншої сфери, хоча й спорідненим з нею за змістом”. Проте право слугує моралі за посередництвом прав, які воно гарантує. Воно забезпечує індивіду права, що створюють передумови для якнайкращого виконання ним своїх моральних обов'язків, здійснення яких, за

визначенням, є “актом свободи” [4, 59].

Дослідження ціннісного статусу права у творчості Г. Радбруха пов'язане з аналізом співвідношення природного та позитивного права. Ця проблематика розглядається переважно у повоєнних роботах вченого “П'ять хвилин філософії права” та “Законне неправо та надзаконне право”, що традиційно аналізуються в контексті ренесансу природно-правової теорії в Західній Європі після краху націонал-соціалістичного режиму [6, 375].

У своїх роздумах про співвідношення позитивного та природного права Радбрух відштовхується від того, що у його ціннісній обумовленості та ідеальній перспективі позитивне право є порядком та сукупністю законів, покликаних за своєю суттю слугувати справедливості. У цьому твердженні вчений посилається на традиційну для нього концепцію, згідно з якою право можна зрозуміти, лише відштовхуючись від ідеї права, що визначає мету права. Проте у контексті трагічних подій ХХ ст. саме позитивістське праворозуміння у своєму переконанні, що “закон є закон”, зробило юристів беззахисними перед законами, які виправдовують насильство, тобто перед злочинними законами, що ототожнюють право та силу. Звідси висновок, що закони, які свідомо знищують волю до справедливості, повинні розглядатись як недійсні, “народ не зобов'язаний підпорядковуватись їм, а юристи повинні віднайти у собі мужність не визнавати їх правового характеру” [4, 226]. Це твердження обґрунтовується також тим, що існують принципи більш авторитетні, аніж будь-які позитивно-правові приписи. Подібного роду принципи Радбрух називає природним правом, стверджуючи, що закон, який їм не відповідає, повинен бути визнаний недійсним. Питання про мінімальну вірність права постає тоді, коли чинне позитивне право з *очевидністю* суперечить фундаментальним правовим нормам та природно-правовим принципам. За твердженням коментаторів та дослідників творчості Г. Радбруха Б. Рютерса та І. Бірка, “природне право повинне мати силу обмежувати державне право у тому, в чому воно порушує “справедливість” і стає “неправом” [1, 42].

Формула Радбруха – абсолютно несправедливе право є неправо – суттєво вплинула на еволюцію філософсько-правових уявлень та суспільної правосвідомості у повоєнний період. Вона також отримала практичне юридичне визнання та неодноразово використовувалась у рішеннях Федерального суду та Конституційного суду Німеччини [6, 378]. Запропонований Г. Радбрухом аксіологічний підхід до розуміння права, його тлумачення правової реальності крізь призму

таких базових цінностей, як справедливість та рівність, заклик вченого ігнорувати норми злочинних законів, зберігають своє теоретичне та прикладне значення у правовому просторі сучасної культури. Особливої актуальності вони набувають у суспільствах, права та моральна свідомість яких пройшла через випробування драматичним досвідом тоталітаризму і зберігає ризики розвитку неоімперських та етатичних правових практик, а також у соціальних спільнотах, інтуїтивний демократичний досвід яких недостатній для упередження використання закону та права як інструментів реалізації множинних, утилітарних за своєю суттю вузькопартійних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бакрадзе К. С.* Очерки по истории новейшей и современной буржуазной философии // Избранные труды : в 4 т. – Тбилиси, 1973. – Т. 3, – С. 217–297.
2. *Бігун В. С.* Густав Радбрух – видатний німецький філософ права. // Проблеми філософії права. – 2004. – Том II. – С. 33–46.
3. *Виндельбанд В.* Прелюдии. / Философия культуры: Избранное. – Пер. с нем. – М. : ИНИОН, 1994. – С. 20–350.
4. *Радбрух Г.* Философия права. – Пер. с нем. Ю. М. Юмашева. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 240 с.
5. *Риккерт Г.* Введение в трансцендентальную философию. – Предмет познания. // Философия жизни. Пер. с нем. – К. : Ника-Центр, 1998. – С. 15-166.
6. *Тимошина Е. В.* Школа “возрожденного” естественного права // Козлихин И. Ю., Поляков А. В., Тимошина Е. В. История правовых и политических учений. – СПб., 2007. – С. 364-389.

Левчук-Хмара М. В. Цінність в праві та цінність права (на матеріалі філософського насліддя Г. Радбруха).

В статті аналізуються основні аксіологічні обґрунтування поняття права в філософсько-правовій концепції видатного німецького філософа права Г. Радбруха. Розглядається обумовленість його філософсько-правових поглядів аксіологічними ідеями баденської школи неокантіанства, досліджується його розуміння характеру співвідношення принципів естественного і позитивного права, а також визначається роль його ідей в відродженні естественного права в Західній Європі в післявоєнний період.

Ключові слова: цінність, ідея права, справедливість, релятивізм, законне неправу, надзаконне право, юридический позитивізм, формула Радбруха.

Levchuk-Khmara M. V. Value in Law and Value of Right (based on the philosophical heritage of G. Radbruch).

The article deals with the analysis of the main axiological basis of the concept of law in the philosophical and legal concepts of the prominent German philosopher of law G. Radbruch. The genetic link between the philosophical and his legal views and axiological ideas of the Baden school of Neo-Kantianism is learned. His understanding of the interrelation between the principles of natural and positive law is studied. Also, the contribution of the scientist in the revival of natural law ideas in Western Europe in the postwar period is outlined.

Keywords: value, the idea of law, justice, relativism, legal no law, overlegal law, legal positivism, Radbruch formula.

Лукаш Т. Л.

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ВИБОРНА СИСТЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДОВЛАДДЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ ВІД ПЛАТОНА ДО МАРКСА

У статті аналізується природа та сутність демократії як народовладдя через систему виборів, поділу та розмежування гілок влади від античності, через Гоббса та Локка до Канта, Гегеля і Маркса.

Ключові стаття: людина, політика, демократія, вибори, культура, виховання.

Загально визнаним є твердження, що вибори є центральним елементом демократії. Існує навіть певна тенденція ототожнення демократії з регулярними виборами. Це не зовсім так, бо не всякі вибори є демократичними, і ХХ століття дало багато протилежних прикладів: практика радянського чи фашистського тоталітаризму або ісламської теократії Ірану є типовими в цьому аспекті. Однак представницька демократія як форма політичного режиму не може адекватно існувати без систематичного й регулярного застосування процедури виборів. Саме завдяки вільним виборам, що є формою прояву прямої демократії, формою безпосереднього народовладдя, отримують можливість легально (на законних підставах) і легітимно (на основі загальносупільного визнання) працювати органи представницької демократії. Свого часу Дж. Ст. Мілль сказав: "Республіканський лад, який є, по суті, вільним устроєм, заснований на порядку, пов'язаному насамперед з легітимацією влади на основі